

Αγαπητή κυρία ...,

Παρά το γεγονός ότι η εργασία σας γράφτηκε υπό αντίξοες συνθήκες και υπό μεγάλη πίεση χρόνου, θεωρώ ότι πραγματεύεται με τρόπο αρκετά έως πολύ ικανοποιητικό το σκέλος του ερωτήματος που αφορούσε στις μεταρρυθμίσεις, τις οποίες εφάρμοσε ο Ελευθέριος Βενιζέλος την περίοδο 1910-1914. Ειδικότερα, επισημαίνετε, έστω κι αν δεν αναλύετε σε βάθος, τις σημαντικότερες τροποποιήσεις που επήλθαν στο αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1911. Βρήκα πάρα πολύ καλή την ανάπτυξη των υπόλοιπων νομοθετικών και διοικητικών μεταρρυθμίσεων της ίδιας περιόδου και οι οποίες αφορούσαν την αναδιοργάνωση της δημόσιας διοίκησης, τη φορολογική πολιτική, τη λήψη μέτρων κοινωνικής προστασίας, την ανασυγκρότηση και την ενίσχυση των ενόπλων δυνάμεων κ.λπ. Αντίθετα, θεωρώ πολύ αναιμική την απάντησή σας στο δεύτερο σκέλος του ερωτήματος της εργασίας, το οποίο αφορούσε στις κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις των εν λόγω μεταρρυθμίσεων. Στο οικείο κεφάλαιο θα βρείτε αναλυτικά τις σκέψεις μου για το πώς θα μπορούσατε να δώσετε μια πιο πλήρη και συνεκτική απάντηση, σε συνάφεια με πολλά από τα ζητήματα που είχατε ήδη θίξει στο κεφάλαιο περί μεταρρυθμίσεων.

Από άποψη δομής, η εργασία σας είναι φαινομενικά ικανοποιητική, υπό την έννοια ότι υπάρχουν ξεκάθαρα χωρισμένα κεφάλαια, τα οποία προϊδεάζουν τον αναγνώστη για το περιεχόμενο του κειμένου. Ωστόσο, το κεφάλαιο για τις κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις δεν είναι κατάλληλα αναπτυγμένο. Επίσης, δεν υπάρχουν Συμπεράσματα στο τέλος του κειμένου σας.

Η εργασία σας είναι άρτια από γλωσσική άποψη. Χειρίζεστε με άνεση τον γραπτό λόγο, γεγονός που αντανακλάται στην ποιότητα του κειμένου σας. Δεν υπάρχουν ορθογραφικά, γραμματικά ή συντακτικά σφάλματα.

Η εργασία είναι καλά τεκμηριωμένη, δεδομένου ότι υπάρχουν παραπομπές σε αρκετές πηγές. Επομένως, η εργασία σας πληροί τις απαιτήσεις ενός επιστημονικού κειμένου.

Συνολικά, η εργασία έχει ως ισχυρά σημεία το σκέλος της ανάλυσης των μεταρρυθμίσεων, τη γλωσσική επάρκεια και την επιστημονική τεκμηρίωση. Αντίθετα, είναι αδύναμη στο σκέλος των επιπτώσεων των εν λόγω μεταρρυθμίσεων, ενώ έχει και κάποιες αδυναμίες στη δομή της. Λαμβάνοντας υπόψη ότι γράφτηκε υπό κάθε άλλο παρά ιδανικές συνθήκες, τη θεωρώ πολύ καλή, έστω κι αν ασφαλώς δεν ανταποκρίνεται στις αυξημένες ικανότητές σας, τις οποίες είχα τη χαρά να διαπιστώσω στις δύο εργασίες που είχατε εκπονήσει μέχρι στιγμής. Το σημαντικότερο είναι ότι

κατορθώσατε να συγκεντρώσετε (και μάλιστα με το παραπάνω) τους βαθμούς που απαιτούνται ώστε να εξασφαλίσετε δικαίωμα συμμετοχής στις τελικές εξετάσεις. Συνυπολογίζοντας αθροιστικά την πορεία σας καθ' όλη τη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους μέχρι στιγμής, είμαι βέβαιος ότι η επίδοσή σας στις τελικές εξετάσεις θα σας ανταμείψει για τους κόπους σας. Σας εύχομαι καλή δύναμη στην τελική ευθεία προς τις εξετάσεις και παραμένω πάντα στη διάθεσή σας για οποιαδήποτε βοήθεια τυχόν χρειαστείτε.

Με φιλικούς χαιρετισμούς,

Αντώνης Κλάψης

«Ποιες ήταν οι σημαντικότερες
μεταρρυθμίσεις που εφάρμοσε ο
Ελευθέριος Βενιζέλος την περίοδο 1910-
1914 και πως επηρέασαν τις πολιτικές και
κοινωνικές ισορροπίες»

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σελ. 2
2. ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ	
Α. Συνταγματική Αναθεώρηση	σελ. 3
Β. Νομοθετικό Έργο	σελ. 3 – 4
3. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ	σελ. 5
4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	σελ.
5. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σελ.

Με σχόλια [A1]: Εμφανίζονται στον πίνακα περιεχομένων, αλλά στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ηταν 28 Δεκεμβρίου 1909 όταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος αποβιβάζεται στην Αθήνα, αποδεχόμενος την πρόσκληση του Στρατιωτικού Συνδέσμου, έχοντας επιβάλει την επιθυμία του να παρουσιασθεί ως πολιτικός διαμεσολαβητής και όχι αναλαμβάνοντας την πρωθυπουργία όπως του είχε αρχικά προταθεί. Έναν μήνα αργότερα επιστρέφει στην Κρήτη έχοντας ήδη επιβάλλει με τον δικό του τρόπο την σχετική ομαλότητα στη χώρα, αλλά τις εξελίξεις προς το πρόσωπό του. Ο νέος πρωθυπουργός, Στ.Δραγούμης, ο Γεώργιος Α΄ προωθούν και επικυρώνουν αντίστοιχα την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1864 και ο Σύνδεσμος διαλύεται. Μετά από 2 εκλογικές αναμετρήσεις με τους επιτήδειους διπλωματικούς χειρισμούς του ο Βενιζέλος κατάφερε την σχεδόν πλήρη ανανέωση των πολιτικών προσώπων της Βουλής. Υπολογίζεται ότι σχεδόν το 90% των θέσεων καλύφθηκε από βουλευτές που δεν είχαν διατελέσει μέλη ποτέ πριν.¹ Χρειάστηκαν λιγότερο 2 χρόνια, 1910 με 1912 για να αναθεωρηθούν 53 διατάξεις του Συντάγματος και να εγκριθούν 337 νόμοι.² Οι μεταρρυθμίσεις του Συντάγματος, δεν ήταν ουσιαστικά αλλαγές σε θεμελιώδεις διατάξεις, αλλά σε αναπροσαρμογή διατυπώσεων που επέτρεπαν την ουσιαστικότερη εφαρμογή του πνεύματος του συντάγματος.³ Με αυτόν τον τρόπο όμως τέθηκαν οι βάσεις για ένα σύγχρονο κράτος δικαίου, εξασφαλίζοντας ατομικές ελευθερίες, ελευθερία του τύπου, δικαίωμα στην εκπαίδευση, στην δικαιοσύνη, στην εργασία, στο συνεταιρίζεσθαι.

¹ Γεώργιος Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, επιμ.

Β.Παναγιωτόπουλος, τ.6, Τα Νέα/Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σελ.11-12

² Douglas Dakin, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982, σελ.280

³ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, σελ.781

Μορφοποιήθηκε: Γραμματοσειρά: Πλάγια

Διαγράφηκε: «

Διαγράφηκε: »

Μορφοποιήθηκε: Γραμματοσειρά: Πλάγια

Διαγράφηκε: «

Μορφοποιήθηκε: Γραμματοσειρά: Πλάγια

Διαγράφηκε: »

2. ΜΕΤΑΠΡΥΘΜΙΣΕΙΣ

A. Συνταγματική αναθεώρηση

Εξ αρχής ο Βενιζέλος επέμεινε με ιδιαίτερο σθένος στην αναθεώρηση του συντάγματος και όχι στην αλλαγή του. Οι τροποποιήσεις των συνταγματικών άρθρων έγιναν σε πολύ γοργό ρυθμό και είχαν όλες την προσωπική σφραγίδα του ιδίου αφού ήταν η ουσία της πολιτικής του.⁴ Οι εμφανέστερες αλλαγές ήταν :

- η προστασία της ατομικής ελευθερίας και της ιδιοκτησίας με εφαρμογή του απαραβίαστου της κατοικίας και της αλληλογραφίας καθώς και της ελευθερίας του τύπου έναντι της κρατικής παρέμβασης
- η παροχή δωρεάν υποχρεωτικής εκπαίδευσης για όλους
- η απαλλοτρίωση μεγάλων ιδιωτικών περιουσιών προς «δημόσιο όφελος»
- η άρση του δικαιώματος του «εκλέγεσθαι» σε εν ενεργεία στρατιωτικούς καθώς και σε εν ενεργεία δημοσίους υπαλλήλους
- η ίδρυση ειδικού συμβουλίου για την διεξαγωγή και έλεγχο των εκλογών, εκλογοδικείο
- η επανίδρυση του Συμβουλίου της Επικρατείας για την καλύτερη επεξεργασία νόμων και διαταγμάτων
- η ισοβιότητα των δικαστών και η μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων
- η ίδρυση του Εφετείου
- η απλούστευση της νομοθετικής διαδικασίας και ο περιορισμός της κωλυσιεργίας⁵

Το ουσιαστικότερα στοιχεία όλων αυτών των αναθεωρήσεων για την εξουσία του κράτους, ήταν η προσπάθεια διαχωρισμού των εξουσιών του κράτους, η διευκόλυνση των εργασιών της Βουλής και ο περιορισμός της εκτός νόμου παρέμβασης του βασιλιά.⁶ Αναφορικά όμως με το κοινωνικό σύνολο, ο Βενιζέλος κατάφερε να νέα κοινωνική πραγματικότητα και να εξομαλύνει τις ανισότητες ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές και επαγγελματικές ομάδες.

B. Νομοθετικό έργο

Πέραν των αναθεωρημένων διατάξεων του Συντάγματος, ο Βενιζέλος συνεχίζοντας με πείσμα και ιδιαίτερη αποφασιστικότητα πέρασε από το Κοινοβούλιο έναν πολύ μεγάλο αριθμό νόμων σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα, πολλοί από αυτούς ήταν υποχρεωτικοί για την εφαρμογή του Συντάγματος. Με τους νόμους αυτούς καθιερώθηκε ο κανονισμός για τις συνθήκες εργασίας σε βιομηχανίες και βιοτεχνίες, καθώς και ο κατώτατος μισθός για τις γυναίκες και τα παιδιά, ενώ ιδρύθηκε η «Υπηρεσία Εργασίας και Κοινωνικής Προνοίας» και η Εργατική Επιθεώρηση. Βασικές διατάξεις του κανονισμού ήταν η θέσπιση της αργίας της Κυριακής και των εορτών, η αποζημίωση των εργατικών ατυχημάτων κ.α. Καταργήθηκε

Με σχόλια [A2]: Επισημαίνετε πολύ σωστά τις σημαντικότερες αλλαγές που επέφερε η συνταγματική αναθεώρηση του 1911. Εκείνο που λείπει είναι η ανάλυσή τους.

Με σχόλια [A3]: Είναι πολύ καλή η ανάλυσή σας σε αυτό το ζήτημα. Ευσύνοπτη και περιεκτική.

⁴ Dakin, ό.π. σελ.180

⁵ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σελ.276

⁶ Hering, ό.π. σελ. 794

θεωρητικά η πελατειακή σχέση κομμάτων και λαού, ενώ δημιουργήθηκε ειδικός δημόσιος διαγωνισμός για τους διορισμούς. Βελτιώθηκαν οι συνθήκες των φυλακών, και βελτιώθηκε η απονομή δικαιοσύνης ενώ άλλαξαν και αρκετά αδικήματα με ποινή φυλάκισης σε χρηματικά πρόστιμα. Στο θέμα της τοπικής διοίκησης ανατέθηκαν κάποια καθήκοντα σε άμισθα ενοριακά συμβούλια και σε μικρές πόλεις ή χωριά καταργήθηκε το αξίωμα του δημάρχου ώστε να εξαλειφθεί η κομματική εκμετάλλευση μέσω αυτού.⁷ Νομοθετήθηκε η δυνατότητα κάθε χωριού με πληθυσμό άνω των 300 κατοίκων και σχολείο να είναι αυτόνομη κοινότητα, ενώ οι μικρότεροι οικισμοί μπορούσαν να ενωθούν κατά βούληση.⁸ Ιδρύθηκε Υπουργείο Γεωργίας και ψηφίστηκαν διατάξεις για την προστασία των ενοικιαστών γης. Ενώ λίγο αργότερα περί το 1913 καταπολεμήθηκε η τοκογλυφία και ιδρύθηκαν Επιμελητήρια Εμπορίου, Βιομηχανιών και Αγροτικών.⁹

Στο θέμα του φορολογικού συστήματος ο Βενιζέλος και οι Φιλελεύθεροι προσπάθησαν εξυγιάνουν το όλο σύστημα καθιερώνοντας την προοδευτική φορολογία του εισοδήματος, πρακτικά όμως αυτό ήταν ιδιαίτερα δύσκολο αφού δεν μπορούσε να γίνει αρχικά τουλάχιστον επαρκής υπολογισμός των εισοδημάτων των επιχειρηματιών και ελεύθερων επαγγελματιών. Αναθεωρήθηκαν όμως οι εμπορικές συμβάσεις και τα ποσοστά δασμών ώστε να ελαφρυνθεί το κόστος των προϊόντων καθημερινής χρήσης.¹⁰

Μεγάλη σημασία δόθηκε στη νομοθέτηση για την αναδιοργάνωση των στρατιωτικών δυνάμεων της χώρας. Το θέμα της αναβάθμισης αυτών και του στρατιωτικού εξοπλισμού βέβαια ήταν πρωταρχικής σημασίας και για τις προηγούμενες κυβερνήσεις, ιδιαιτέρως της κυβέρνησης Θεοτόκη. Με την βελτίωση των οικονομικών που κατάφερε ο υπουργός των Οικονομικών στην πρώτη βενιζελική κυβέρνηση προέκυψε αυξημένο πλεόνασμα, το οποίο έδωσε τη δυνατότητα πρώτον για την διάθεση κονδυλίων προς τα Υπουργεία Στρατιωτικών και Ναυτικών και δεύτερον για την επικερδή σύναψη δανείου. Αυξήθηκε ο αριθμός των Ελλήνων στρατιωτικών και στρατιωτών, ενώ ταυτόχρονα αγοράσθηκε μεγάλη ποσότητα στρατιωτικού υλικού. Νομοθετήθηκε η άδεια εκπαιδευτών στρατού από το εξωτερικό, έργο το οποίο ανατέθηκε σε Γάλλους αξιωματικούς, αλλά και η εκπαίδευση Ελλήνων Αξιωματικών στο εξωτερικό, στη Γαλλία για τον Στρατό και στην Αγγλία για το Ναυτικό. Ιδρύθηκε η Σχολή Επιτελών και αρκετές στρατιωτικές σχολές, ενώ παράλληλα για το ναυτικό ιδρύθηκαν σχολές πυροβολητών, σηματοδοτών κ.α.¹¹

---

⁷ Dakin, ό.π. σελ.282

⁸ Hering, ό.π. σελ.799

⁹ Hering, ό.π. σελ. 803

¹⁰ Hering, ό.π. σελ. 802-803

¹¹ Dakin, ό.π. σελ. 284-285

3. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ

Το αναθεωρητικό Σύνταγμα του 1911 και όλο το νομοθετικό έργο είχε ως αρχή την ανόρθωση της ελληνικής κοινωνίας και της ελληνικής πολιτικής. Αλλά και την ισονομία και ισορροπία μεταξύ των διαφορετικών ομάδων του πληθυσμού, σε μια χρονική περίοδο που οι πολεμικές αναταράξεις στην ευρύτερη περιοχή ήταν γεγονός, και που φυσικά η μεγάλη ευκαιρία εφαρμογής των αλυτρωτικών σχεδίων του Βενιζέλου δεν έπρεπε να χαθεί.

Ιδιαίτερα επίμονος και συγκεντρωτικός, αλλά διορατικός και λάτρης του νόμου, κατάφερε να επιβάλλει νόμους υπέρ του απλού λαού, να διανείμει γη, περιουσία και δικαιώματα σε ακτήμονες και να δημιουργήσει τελικά το κράτος των μικρών ιδιοκτητών. Πέραν όμως του ιδιοκτησιακού καθεστώτος, η οργάνωση και η δανειοδότηση των αγροτικών συνεταιρισμών έδωσαν την δυνατότητα ανάπτυξης της εξωστρέφειας του αγροτικού κόσμου. Το εργασιακό πλαίσιο των εργατών και τα δικαιώματα αυτών, που καθιέρωσε βοήθησαν στην ανάπτυξη της συγκεκριμένης τάξης και στην αριθμητική αύξηση τους, αλλά έθεσε και βάσεις για την ανάπτυξη του συνδικαλιστικού κινήματος.¹²

Παρακάτω, σας δίνω ένα γενικό περίγραμμα για το πώς θα μπορούσατε να αναπτύξετε το ζήτημα των κοινωνικών και πολιτικών επιπτώσεων που είχαν οι βενιζελικές μεταρρυθμίσεις.

Λόγω της ευρύτητάς του, το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου επηρέασε όλα τα κοινωνικά στρώματα, όχι όμως στον ίδιο βαθμό και όχι με τον ίδιο τρόπο. Την επαύριον κιόλας της εκδήλωσης του Κινήματος στο Γουδί ο Βενιζέλος διέκρινε ότι ο αυξανόμενος κοινωνικός ανταγωνισμός δεν θα μπορούσε να εκτονωθεί ώστε να μην καταλήξει σε ανοιχτή κοινωνική σύγκρουση, η οποία ενδεχομένως να έθετε σε κίνδυνο τα θεμέλια του υφιστάμενου κοινωνικού καθεστώτος, παρά μόνο μέσα από την ικανοποίηση τουλάχιστον ορισμένων από τα αιτήματα των εργαζόμενων μαζών. Η φιλεργατική πολιτική του Βενιζέλου συνδεόταν άμεσα με τη γενικότερη επιδίωξη κοινωνικής ειρήνης και εθνικής ομοψυχίας, στοιχείων απαραίτητων για την επιτυχημένη εφαρμογή της αλυτρωτικής πολιτικής που είχε κατά νου. Έτσι, η νέα εργατική νομοθεσία κατέτεινε στην προστασία των εργαζόμενων από την ακραία εκμετάλλευση των εργοδοτών, αποσκοπώντας ταυτόχρονα στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των πρώτων. Επιπλέον, η συνταγματική κατοχύρωση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων συνέτεινε γενικότερη στη βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης. Με τη φιλεργατική του πολιτική, τέλος, ο Βενιζέλος επεδίωκε

¹² *Ελληνική Ιστορία*, τ.Γ', Πάτρα ΕΑΠ 1999, σελ.251

παράλληλα να προσδέσει την εργατική τάξη στο αστικό καθεστώς και να την απομακρύνει από τα αναφερόμενα σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά σχήματα.

Παρά τις φιλόδοξες εξαγγελίες, πολλά από τα φιλεργατικά μέτρα ουσιαστικά δεν εφαρμόστηκαν στην πράξη. Ειδικότερα ως προς το αγροτικό ζήτημα, η συνταγματική πρόβλεψη για τη δυνατότητα απαλλοτρίωσης μεγάλης έκτασης γεωργικών εκτάσεων δεν έτυχε άμεσης εφαρμογής ώστε να ικανοποιηθούν οι πιεστικές ανάγκες των ακτημόνων καλλιεργητών: έτσι, τα τσιφλίκια παρέμειναν σε γενικές γραμμές ανεπηρέαστα, ενώ εκτεταμένες απαλλοτριώσεις πραγματοποιήθηκαν μόνο μετά το 1922, οπότε επιβλήθηκαν με σκοπό την αντιμετώπιση του οξύτατου προσφυγικού ζητήματος που είχε δημιουργήσει η Μικρασιατική Καταστροφή.

Ταυτόχρονα, ο Βενιζέλος υποστήριξε σταθερά τα μέλη της ανερχόμενης αστικής τάξης που ασχολούνταν με γνήσια παραγωγικές δραστηριότητες (έμποροι, βιομήχανοι, εφοπλιστές), ενώ αντίθετα απέρριπτε τους εκπροσώπους της παλιάς κρατικοδίαιτης ελίτ. Έτσι, η ανερχόμενη αστική τάξη, μαζί με εξωστρεφείς μικροαστούς και αγρότες, αλλά και σημαντική μερίδα βιομηχανικών εργατών συναπάρτιζαν τον σκληρό πυρήνα του βενιζελισμού, όταν την ίδια ώρα οι παραδοσιακές αστικές ελίτ, οι μεγαλογαιοκτήμονες και οι «νοικοκυραίοι» μικροκτηματίες, οι συντηρητικοί μικροέμποροι και μικροβιοτέχνες, οι μεσαίοι δημόσιοι υπάλληλοι και οι εργαζόμενοι σε μικρές επιχειρήσεις αναδεικνύονταν στους κύριους υποστηρικτές του αντιβενιζελισμού.

Στο πολιτικό επίπεδο, το Κόμμα των Φιλελευθέρων αναδείχθηκε σε μείζονα δύναμη, γεγονός που επιβεβαιώθηκε από το αποτέλεσμα των εκλογών της 11^{ης}/24^{ης} Μαρτίου 1912. Σε αυτές, οι Φιλελεύθεροι κατήγαγαν μεγάλη νίκη και κατόρθωσαν να εξασφαλίσουν συντριπτική κοινοβουλευτική πλειοψηφία, κερδίζοντας 146 από τις συνολικά 181 έδρες της Βουλής. Η ανανέωση της λαϊκής εντολής έδωσε στον Βενιζέλο τη δυνατότητα να συνεχίσει απερίσπαστος το μεταρρυθμιστικό του έργο, ενώ την ίδια στιγμή επιβεβαίωσε την πολιτική του ηγεμονία στο εσωτερικό της χώρας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982
2. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ.Β', ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008
3. *Ελληνική Ιστορία*, τ.Γ', Πάτρα, ΕΑΠ 1999
4. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977
5. Γεώργιος Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, Τα Νέα/Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004